

Василий Семёнович Яковлев-Далан

Байанай туһунан остуоруйа

Былыыр-былыр хоту дойдуга байанайдаах булчут олорбута. Кини уоллааҕа. Уол бэрт сытыы-хотуу буолан баран, биир куһаҕаннааҕа: ким да тылын истибэтэ, талбытынан сылдыарын сөбүлүүрэ.

Билигин истин кинини ол туохха тириэрпитин.

Арай биирдэ аҕата уолга уучабын мииннэрэн тыаҕа үөрэтэ, сири – дойдуну биллэрэ илдэ тахсыбыта. Кинилэр ырыых-ыраах хоту барбыттара. Аҕата уолун: «Ыраатыма, үүтээн таһыгар бултаа, ырааттаххына мунан хаалыан», - диэн куруутун сэрэтэрэ. Маннай утаа уол, аҕата эппитин курдук, ырааппакка бултаабыта. Булка улам үөрэнэн бэркэ бултууйан испитэ: кини ииппит чааркаана, тарпыт айата, туруорбут сохсото си буолбат эбит. Ол курдук балачча сылдымахтаан баран, син биллим дии санаан, улам ырааттар ыраатан испитэ, аҕатын сэрэтиитин умнубута.

Биир күн бултуу сылдьан, уол киис суолугар түбэспитэ. Кини булт бары кистэлэннэрин баһылаатым онгостон, ол кииһи өлөрбүт курдук санаммыта уонна кэнниттэн экирээспитэ. Оттон киис – Баай Хара Тыа бастын маанылааҕа, эмиэ күндүтүн курдук сытыы-сымса, бултуурга эрэйдээх кыыл. Кииһи оннооҕор ыттаах кырдыаҕас булчуттар куоттарыахтарын сөп. Оттон уол буоллабына субу тутан ылаары, киис кэнниттэн харса суох түһүспүт. Күнэ улам намтаан, кизээрэн барбыта. Оттон киис ситтэриэхчэ ситтэрбэккэ, ыраатан испитэ. Уол кизээрбит халлаана улам ыарахан былыттарынан сабыллан, лүнкүрэн эрэрин билбэккэ хаалбыта. Биирдэ өйдөммүтэ, тыал түһэн, буурҕа буолан эрэрэ. Оттон күнэ киирэн түүнүгэ ыларбыта. Уол дэлби титирээн, ол түүн сыгынах хоонньугар олорон хоммута. Оттон сарсыарда сырдаабытыгар эмиэ туран иннин хоту барбыта. Силлиэ астыбыта буолан баран, суолу-иһи көстүбэт гына типпит этэ. Уол үүтэним манан буолуо диэн быһа холуйан айаннаан испитэ да, түһүөтэхтээби түн ойуурдардаах, тараҕай таас дьяанылардаах ураанхай саха үктэммэтэх кураанах тукулаан дойдуларга тийбитэ- чаччы муммута.

Уол тонон уонна ачыктаан өлбүтэ өр буолуобун ох саатынан хабдыны, кубаҕы, улары көрдөбүнэ ытан ылара уонна хататынан саҕан кыым таһааран, ону кыаҕа хатаан, уот оттон үтэн сиирэ. Ол курдук төһө уһуннук айаннаабытын билбэтэҕэ, сэниэтэ эстибитэ, санаата түспүтэ. Аҕам тылын истибэккэ бу буорайдабым диэн кэмсинэ санаабыта.

Уол дьону булар эрэлин сүтэрбитэ, чуурун биэрбитэ. Кини муммутун тухары иэбэйэр икки атахтаах суолун букатын көрбөтөҕө. Соҕотобун маннык сылдьан мунан

өлөр буоллабым диэн саны-саны,хойуу тыа быһынан иэбэннээн испитэ. Арай, ол курдук баран истэбинэ, эмискэ мастар быыстарынан уот кылахачыйбыта. Эмискэтэ бэрдиттэн маннай кини кырдыктамматаҕа,тохтоон харабын сотто-сотто көрүөлээбитэ да, сыыспатах этэ:кырдык намыһах үөлэстэн кыым салгынна ыһахтанара чуолкайдык көстүбүтэ. Уол аһыйахтык хаамарын кытта иннигэр булчут дьобус үүтээнэ бу барыс гыммыта. Таһырдыа үүтээн иннигэр, хопто түөһүн түүтүн курдук,үчүгэйкээн баһайы оһуордаах муус манан сэргэ турара уонна туох да суоҕа.Уол олус үөрбүтэ,туох да бокуойа суох иһирдэ көтөн түспүтэ. Иһирдэ буоллабына көмүлүөк оһох күүгүнэчи оттуллубут,сып-сырдык,сып-сылаас. Дьибэ ким да суоҕа. Муммутун былаһын тухары киһилии сыгыннахтанан сынньамматах уол тас танаһын устан иттибитинэн барбыта. Көмүлүөк иннигэр иттэн эргичинни туран уол көрбүтэ, ыраас баһайы туттуулаах булчут үүтээнэ эбит, иһэ барыта күндү түүлээх сабыылаах: муостата тайах тириитэ , оронноро эһэ тириитэ,истиэнэтэ тиин, саарба, саһыл тириилэрэ. «Бултуйбут да булчут олорор эбит»дии санаабыта уол уонна ону кини улаханлык дьаалайбатаҕа. Сааһын тухары күндү түүлээби өлөрөр булчут ону бэйэтэ таннара, киэргэнэрэ тоҕо сатамат буолуой? Атыһыттары, кини лэр күндү түүлээххэ сууламмыт дьахталларын көрбөтөх буолан, кини иннэ дии санаабыта.

Уол ол курдук оһох сылааһыгар тартаран, сылаата киирэн олорбутунан нухарыйан эрдэбинэ, эмискэ таһырдыа тыас тыаһа өрө куугунаабыта, түргэн сырыыллаах табалар туйахтарын тыаһа чыбыгыраһа түһэллэрин кытта таһыттан икки эрдэбэһи туппут, киис-саарба танастаах киһи көтөн түспүтэ. Кини саар тэгил унуохтааҕа, элэкис-мэлэкис курдук сытыы, түргэн тутунуулааҕа. Таһыттан киирбит киһи кырдыаһаһын-эдэрин уол кыайан быһаарбатаҕа. Дорооболоһон баран, ону-маны кэпсэппиттэрэ. Уол муна сылдьарын, олус эрэдэммитин киирбит киһиэхэ кэпсээбитэ. Онуоха киһитэ. «Олус чиески түспүккүн. Мантан эһиги үүтээннит ыраах. Онон сынньанан, күүс ылан бар.Булт манна да баар буолуо», - диэбитэ. Уол үөрүүнэн сөбүлэһэн, тохтуу түһэн,сынньанан, бултаан барарга быһаарыммыта. Оттон бэйэтин дьибэлээх «манааһы эргин булчуппун» диэн кэбиспитэ. Ити курдук иккиэн ону-маны кэпсэтэ-кэпсэтэ киһээ аһылыктарын,икки эрдэбэс улардарын, сиэн утуйан хаалбыттара.

Сарсыарда туран дьибэлээх киһи эмиэ икки эрдэбэһи киллэрэн астаабыта. Уол муодаргыан иһин улардар ибис – ириэнэх, сып-сылаас этилэр, сип-сибилигин бултаммыкка майгынныыллара. Ону муодарбаан уол ыйытаары гынан эрдэбинэ, киһитэ.. «Эн манна чугас эргин бултаа. Булт тэрилэ үүтээн ханас өттүгэр баар буолуо»,- диэбитэ. «Оттон эн?»-уол ыйытар. «Мин ырым ыраах, сырым-айаным киэн,-диир анараа киһи. - Киһэ бэбэһээ кэлбит кэммэр кэлиэбим. Хаһын-хаһан да эн мин барарбын-

кэлэрбин көрөр эрэ буолаайабын». Уол:«Сөп», - диир. Киһитэ инньэ диэн баран таһырдыа сып гынар, эмиэ сүр аллаах табалар туйахтарын тыаһа чыбыгыраан, куугунаан сүтэр. Уол били ыйытыах буолбутун ыйыппакка хаалар.

Киһитэ барбытын кэнниттэн уол аа-дьуо таннан, хомунан тахсан үүтээн ханас өттүттэн араас булт сэбин булан, төһө бултаах сир-дойду эбитин көрө-истэ барар. Уол били киһи эппит тылын өйдөөн, ырааппакка таһыгар сылдыар. Үүтээниттэн тэйбэтэр даҕаны, саллар сааһыгар көрбөтөх үгүс кыылын-сүөлүн, булт арааһын көрөр. Уол бэри диэн бэркиһиир. Маннык үгүс бултаах сиргэ эрдэбэстээбэр буолуоҕу киһи өлөрүүһү диэн, били киһитэ тахсаат да бултаан киллэрбит эрдэбэстэрин өйдүү түһэр. Кини кыыла туран, сылайбытын-элэйбитин умнан, бултаспытынан барар. Иппит сэбэ-сэбиргэлэ эмиэ, киһи сөбүөн курдук, түргэнник,кэрийэр бокуой биэрбэккэ, эстэн, бултуйан иһэллэр. Дьэ оннук бултаан, уол күн устата араас күндү түүлээби, кыыл арааһын өлөрөн үллүктүүр. Киһэ санаата табыллан, киһитин бултаабыт булдуттан ас-үөл бөбөнү астаан тоһуйар. Киһитэ киһэ эмиэ кэлбит кэмигэр сытыы сырыылаах түргэн табаларыгар олорон кэлэр да, дьыба көтөн түһэр. «Хайа төһө бултаатын?»-диир кини. Уол бүгүн хайдах бултаабытын үөрэ-көтө кэпсээн биэрэр. Анараа киһи мин тугу эппиппиний диэх курдук мүчүк гынан кэбиһэр. Аһы олорон уол киһитин сирэйин сыныйан көрө сатыыр да, туох диэн сатаан булбат: кырдыаҕас дуу, эдэр дуу, тыйыс дуу, элэккэй дуу, арыы саһыл хааннаах дуу, салгын эрэ сиэбит дуу? Уол итинник муодаргыы саныы-саныы утуйан хаалар.

Ити курдук, уол үүтээнтэн букатын ырааппакка, чугас бултаан, кылааннаах түүлээх бэрдин, кыыл киһэнэ чулуутун өлөрөн сиһиктиир. Оттон анараа киһитэ сарсыарда аайы баран хаалар уонна киһэ эрэ кэлэр. Кини күнүс тугу гынарын уол билбэт. Бу курдук бултаан-алтаан балачча олоролор.

Уол улам сэниэлэнэн, күүһүрэн-уоһуран, уруккутугар түһэн барар.Этэ-сиинэ сынньанан, чэбдигирэн истэбин аайы,били аҕатын тылын кэһэн эрэйдэммитэ улам умнулар. Эгэ, киһитин сэрэтиитин өйдүү сатыа дуо? Уол киһитэ күнү быһа ханна ити сүтэ сылдыарын билиэн олус баҕарар. «Тоҕо барарын-кэлэрин көрүмэ диир буоллаҕай?»-диэн бэрт улахан сулумаасыга түһэр уонна кистээн хайаатар да көрүүн саныыр.

Арай биирдэ, олус бултуйан санаата көммүт кэмигэр. Уол сарсыарда киһитэ барарын хайаатар да кистээн көрөргө быһаарынар. «Кистээн көрдөххө туох буолуой, билиэ суоҕа» дии саныыр. Сарсыарда били киһитэ барарыгар таһырдыа тахсыбытын кэннэ уол аан быһыһынан уоран көрөр. Арай, доһоор, ол көрдөбүнэ-хара харах харахтаабатах, хаптаҕай кулгаах истибэтэх эбир толбон ойуулаах табалар хопто түөһүн түүтүн курдук оһуордаах сэргэ төрдүгэр өрө мөхсө тураллар эбит. Били киһитэ табалар туркуларыгар тийэн олорорун кытта . аан туман ортотугар буруо курдук унаарыйан, симэлийэн сүтэн

хаалар. Кэнниттэн суолун сабан дохсун буурѳа куугунаан түһэ турар. «хайдах-хайдах баѳайыный, киһим айыыттан атын айаннаах буолла» диэн уол олус дьиктиргиир. «Бэйэ,киэһэ хайдах кэлэр эбит, көрүллүө» дии саныыр.

Уол ол күнү быһа киэһэни кэтэһэн тахсар. Киэһэ эмиэ этин- аһын астаан баран, үүтээнигэр күүтэн олорор. Ол олоодоѳуна, били киһитэ кэлэр кэмигэр эмиэ тыас-уус куп- куугунас буола түһэр. Уол аанын сэгэтэн кистээн көрбүтэ, аан холорук быыһыттан эбир толбон дьүһүннээх табалар сулбу ойон тахсаннар, хопто түөһүн курдук ойуулаах сэргэѳэ хорус гыналлар. Онуоха туркуттан били үүтээннээх киһи ойон түһэр. Уол аанын сабан кэбиһэр уонна тугу да билбэтэх-көрбөтөх буолан олорор. Киһитэ киирбитигэр туох да буолбатаѳын курдук илэ-сала көтөр. Ол эрэри, анараа киһи бу киэһэ кинини кытта кэпсэппэт, түннэри хайыһа сылдыар. Саната-инэтэ суох чэйдээн-аһаан баран утуйаллар. Сарсыарда туран дьиилээх киһи уолга этэр:«Куһаѳан киһи эбикин. Ытык тылбын ытыктаабатын, уоран көрдүн. Мин Баай Хара Тыа иччитэ Баай Байанай диэн буолабын. Эйигин соруйан байанайдаах булчут буоллун диэн бэйэбин кытта бултаһыннарбытым. Ону баара, дьолгун кыайан уйбатын. Баай Хара Тыаѳа сатаан сылдыа суоххун: тылгар турбаккын, албыннын. Билигин мин киһи буолбатахпын билбитин кэннэ, бииргэ бултуурбут сатамат. Эн айыын- иннэ, мин айыым- иннэ. Мантан күн кылбайа тахсыытын диэки тус илин түһээр, оччоѳо үүтээннин булуон. Мин туспунаан иѳэйэр икки атахтаахха, иннинэн сирэйдээххэ кэпсээн оностор эрэ буолаайаѳын... »

Иннэ диэн баран, үүтээннээх киһи тахсан, дьикти ойуулаах табаларыгар олорон, дохсун сата доѳуһуолланан, куугунатан хаалар. Уол биирдэ өйдөөн көрбүтэ, били дьииэтэ- уота ханна да суох, хаар үрдүгэр суос-соѳотоѳун турар үһү.

Ол гынан уол киһитэ ыйбыт сирин диэки салланныы турар. Кини бэрт үһуннук айаннаан. Сыгынах хоонһугар үгүстүк хонон туран, үүтээнин син булар.

Аѳата уолун сүтэрэн, олус куттаммыт эбит. Уола тыыннаах, муус өлүөр кэлбититтэн үөрүү улаханын үөрэр. Арай уола үөрбэт-көппөт, туой санааѳа ылларан, арбы-сарбы сылдыар буолан хаалар. Бултуу да таѳыстаѳына,бултуйан-алтыйан үөрэр-көтөр түгэннэ уол санаата аралдьыйбат. Аѳата туох буоллун диэн ыйыттаѳына «эй, суох, бэйэм»диэн куоттарынан кэбиһэр. Аѳата уолум ыарыйдаѳа дуу дии саныыр. Отгон уола буоллаѳына, биирдэ тосхойбут дьолун мүччү туппутуттан санааргыыр. Баай Байанай көрдөрбүт халын үгүс кыыл ханыыласпыт хара тыата, кылааннаах бөѳө кыттыспыт кырдаллара, буурдар буруйбут булуннара кини өйүттэн-санаатыттан тахсыбаттар, сүрэѳин-быарын курдаттыы тардаллар. Буолумуна даѳаны, ол дойдуну биирдэ көрбүт киһи сааһын тухары абылатар дииллэр аарыма кырдыаѳастар. Ол курдук кыһын кыстаан, уоллаах аѳа саас төннөр кэмнэригэр дьиилэригэр киирэллэр.

Кыһыны быһа бултаан-алтаан кэлбит дьон үгэстэринэн, булууларын туттара, араас табаарга атастаһа атыһыкка бараллар. Манна тыаттан киирбит атын булчуттар эмиэ мусталлара, хас да хонуктаах аһаһын-сиэһин, ампаалык сағаланара.

Аһы ууну олус иһэн итирэн баран, уол Баай Байанайы илэ бэйэтин кытта бултаспытын дьонно кэпсээн биэрбитэ. Итирбит кэпсэтии сиэринэн сорохтор сэнээрбиттэрэ, сорохтор сэнээрбэтэхтэрэ, ол онон ааспыта. Ити кэнниттэн уол хара тыаҕа тағыстағына, кутуйағы да бултаабат буолбута. Бултуур, бултуйар эрэлин букатын сүтэрэн, наар аһы уулаах сирдэри кэрийэр аатыгар барбыта. Итирдэҕинэ сааһын тухары үйэтигэр биирдэ дэннэ тосхойбут ол бултаах-алтаах сири ахтан-санаан тахсара, наар Байанайы кытта хайдах бултаспытын кэпсиирэ. Кэнникинэн дьон кини кэпсээниттэн салҕан, сирэйгэ күлүү гынар буолбуттара. Оччоҕо уол ытыыра.

Ол курдук хара тыа сымыйаны, албыны сөбүлээбэт, оттон тылыгар турбат киһи бэйэтин инникитин быһынар.